

Το αστικο-αγροτικό συνεχές στην
υπαίθρο χώρα. Η περίπτωση της
επαρχίας Σητείας της ανατολικής Κρήτης*

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΜΕΛΕΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΝΕΤΑΙ ΣΤΟΝ προβληματισμό που απορρέει από τις συνδηλώσεις των όρων αγροτικός χώρος και αγροτική εκμετάλλευση, όπως αυτοί μεταβάλλονται εννοιολογικά μέσα από τη διαλεκτική σχέση των εφαρμοζόμενων οικονομικών πολιτικών της Ε.Ε. και της πρακτικής των κοινωνικών υποκειμένων, στις εμπλεκόμενες περιοχές. Τα τελευταία χρόνια ο αγροτικός χώρος μετασχηματίζεται ως προς τη μορφή και το περιεχόμενό του λόγω της διαφοροποιημένης σχέσης πόλης και υπαίθρου, της επέκτασης αστικών δραστηριοτήτων και νοοτροπιών στο χώρο αυτό καθώς και της πολυλειτουργικότητας πολλών αγροτικών ζωνών. Η αγροτικότητα της υπαίθρου, ως συνέπεια των παραπάνω, τίθεται σε αμφισβήτηση, δημιουργώντας έναν προβληματισμό σχετικά με το κατά πόσο και υπό ποιους όρους εξακολουθεί να προσδιορίζει οριοθετημένα γεωγραφικά και κοινωνικά σύνολα,

* Η συμβολή αυτή εκπονήθηκε στο πλαίσιο μεταδιδακτορικού προγράμματος του Ι.Κ.Υ. για το ακαδημαϊκό έτος 2002-2003. Το κείμενο αποτελεί ανάπτυγμα της εισήγησης που ανακοινώθηκε στο Α Συνέδριο για τον Λαϊκό Πολιτισμό της Κρήτης, το οποίο έλαβε χώρα στο Πολυτεχνείο Κρήτης, τον Νοέμβριο του 2003. Η επιτόπια έρευνα άρχισε το Πάσχα του 2003 και διήρκεσε επτά μήνες στην περιοχή του δήμου Σητείας. Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Ν. Πετράκη, πρόεδρο και διευθύνοντα σύμβουλο του Οργανισμού Ανάπτυξης Σητείας για την απλόχερη συνδρομή του.

δεδομένου ότι ο αγροτικός χώρος υφίσταται μια διαδικασία συρρίκνωσης σε μια σειρά από επίπεδα. Καθώς η συρρίκνωση αυτή δεν είναι τυχαία, δημιουργεί τις προϋποθέσεις συγκρότησης ενός διευρυμένου κοινωνικού και οικονομικού πεδίου, το οποίο ενσωματώνει νέα πρότυπα ζωής και μετακίνησης, νέες δραστηριότητες, λειτουργίες και χρήσεις, αφενός κάνοντας τις οριοθετήσεις ανάμεσα στην πόλη και τον αγροτικό χώρο ολόένα και πιο δυσδιάκριτες και αφετέρου δημιουργώντας ένα είδος δυναμικού συνεχούς αναμεταξύ τους. Στο μέτρο που η διαδικασία αυτή δεν λαμβάνει χώρα παντού με τον ίδιο δυναμισμό και ένταση, ιδιαίτερη εμφραση, ως παράδειγμα, θα δοθεί στην επαρχία Σητείας,¹ της περιφέρειας Κρήτης.

1. Η επαρχία Σητείας του νομού Λασιθίου βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της Κρήτης. Έχει έκταση 787 km² και είναι η μεγαλύτερη επαρχία της νήσου. Το μέσο μήκος της ανέρχεται σε 40 χιλιόμετρα και το μέσο πλάτος της σε 20 χιλιόμετρα. Πριν την εφαρμογή του νομοσχεδίου Καποδίστριας περιελάμβανε ένα δήμο και 35 κοινότητες με πρωτεύουσά της το ομώνυμο ημιαστικό κέντρο πληθυσμού 7.028 κατοίκων (απογραφή 1991). Μετά την εφαρμογή του εν λόγω νομοσχεδίου περιλαμβάνει τέσσερις δήμους: Σητείας, Ιτάνου, Μακρύ Γιαλού και Λεύκης. Μια σειρά από ορεινοί όγκοι την διασχίζουν από τα δυτικά προς τα ανατολικά που αποτελούν τα όρη της Σητείας (όρος Θρυπτή, Πέπονας, Ορνό). Υπάρχουν όμως και οροπέδια σε διάφορα ύψη από τα οποία τα σπουδαιότερα είναι το οροπέδιο Μόδι, το οροπέδιο Χανδρά και το οροπέδιο Ζήρου. Η πεδινή γη καλύπτει περίπου το 18% της συνολικής έκτασης της επαρχίας (142 km²) και βρίσκεται κυρίως στις παραλιακές ζώνες και στην περιοχή της Σητείας, όπου υπάρχει μια πεδινή ζώνη έκτασης 35.000 στρεμμάτων περίπου. Οι υπόλοιπες εκτάσεις είναι ορεινές (30%, 236 km²) και ημιορεινές (52%, 409 km²). Συνολικά η επαρχία έχει πληθυσμό 22.648 κατοίκους (απογραφή 1991) και είναι από τις πλέον αραιοκατοικημένες περιοχές της χώρας και της Ευρώπης.

Είναι γεγονός ότι μεταπολεμικά το μοντέλο ανάπτυξης του αγροτικού χώρου θεμελιώθηκε εν γένει σε μια πολιτική επιλογή που στόχευε στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής, στον εκσυγχρονισμό των αποδόσεων των εκμεταλλεύσεων διαμέσου της εκμηχάνισης και της περαιτέρω εμπορευματοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, στην τυποποίηση των προϊόντων και στην ομαλή διοχέτευσή τους στην αγορά και τέλος στη μερική εξειδίκευση των εκμεταλλεύσεων. Η πολιτική αυτή αφενός έλαβε χώρα σε ένα πλαίσιο κρατικού προστατευτισμού και αφετέρου δημιούργησε τις συνθήκες, άμεσα και έμμεσα, για τη συγκρότηση ενός πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού στον επαρχιακό χώρο, το οποίο διοχετεύθηκε είτε προς άλλους παραγωγικούς τομείς είτε προς τη μετανάστευση.²

Ο πυρήνας της πολιτικής αυτής αναγνώριζε ότι η αγροτική εκμετάλλευση τοποθετούνταν στο κεντρικό της στόχαστρο έχοντας ως άξονα την επίτευξη της αυτάρκειας της παραγωγής και την αντιμετώπιση του αγροτικού χώρου, λίγο πολύ, ως ενιαίας και αδιαφοροποίητης κοινωνικής και πολιτισμικής οντότητας.³ Η αναγκαιότητα επανασυγκρότησης των κοινωνικών και οικονομικών δομών, οι οποίες είχαν διαρραγεί

2. Α. Μωυσίδης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην Ελληνική γεωργία*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, σσ. 60-61. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει σχετικά ότι «στα πλαίσια της γενικότερης οικονομικής πολιτικής και των προτεραιοτήτων που επιλέχθηκαν, το κύριο ενδιαφέρον στράφηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ενώ στη γεωργία ανατέθηκε ο ρόλος της «εσωτερικής αποικίας», η οποία όφειλε να τροφοδοτεί τον «εθνικό» κλάδο και να συμβάλλει στην ανάπτυξή του. Η συμβολή αυτή γινόταν με διάφορες μορφές, είτε κρατώντας τις κρατικές επενδύσεις στη γεωργία σε πολύ χαμηλά επίπεδα, είτε με την «ψαλίδα» των τιμών, είτε με τη διαρκή χρέωση των γεωργών στην ΑΤΕ ή με τη μορφή των δανείων, των οποίων το συντριπτικό ποσοστό συνεχίζουν να αποτελούν τα βραχυπρόθεσμα δάνεια. Παράλληλα κρατήθηκαν χαμηλά οι κοινωνικές παροχές προς τους αγρότες».

3. Α. Μωυσίδης, «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του

κατά τη διάρκεια του πολέμου, συνηγορούσε στην αντίληψη της πολιτικής αυτής ως φυσικό και αναπόδραστο συνεπακόλουθο, ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις είτε ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες είτε στο ίδιο το εσωτερικό του αγροτικού χώρου. Ιδιαίτερα στην ελλαδική επικράτεια η πολιτική αυτή έμοιαζε να έχει μονοδιάστατο χαρακτήρα καθώς η χώρα έβγαινε πολλαπλώς τραυματισμένη και από τον εμφύλιο πόλεμο.

Κυρίως, μετά τη δεκαετία του '50, η «φυσικοποιημένη» θέση του αγροτικού χώρου χρησιμοποιήθηκε διπλά, ως δεξαμενή εκροής εργατικού δυναμικού και σημαντική συναλλαγματοφόρα πηγή για τα κρατικά ταμεία. Ο χώρος αυτός ήταν τοποθετημένος εκεί που του «ταίριαζε», μιας και σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο προτεραιότητα σε σημασία αποκτούσαν η ανάπτυξη της βιομηχανίας, της ναυτιλίας⁴ και του τριτογενή τομέα, του τελευταίου κυρίως διαμέσου της δημιουργίας δημοσίων θέσεων στον κρατικό μηχανισμό.⁵ Έτσι, η ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας διακρίνονταν από μια ετεροβαρή, κατά περίπτωση, αντιφατικότητα. Τη στιγμή που καλούνταν έτσι κι αλλιώς να στηρίξει τις πολιτικές και οικονομικές επιλογές της κρατικής πολιτικής, αντιμετωπιζόνταν ως ένας δεδομένος και αδύναμος κρίκος στην αλυσίδα της εθνικής ανάπτυξης.⁶

Η αντίληψη αυτή σε συνδυασμό με τους προαναφερθέντες στόχους εξέβαλε από τη μια σε έναν ιδιότυπο εκσυγχρονισμό της αγροτικής πα-

αγροτικού χώρου. Σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για την αγροτική εκμετάλλευση», στο Θ. Ανθοπούλου και Α. Μωυσίδης, (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, ΚΕΚΜΟΚΟΠ-Gutenberg, Αθήνα 2001, σ. 59.

4. Α. Μωυσίδης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην Ελληνική γεωργία*, ό.π., σ. 56.

5. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 339.

6. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 240.

ραγωγικής διαδικασίας, η οποία, ωστόσο, δεν ξεπέρασε δομικού χαρακτήρα προβλήματα και από την άλλη στην οικονομική αφαίμαξη και υστέρηση του αγροτικού χώρου. Το σημαντικότερο πρόβλημα είχε και, εν πολλοίς, έχει να κάνει με τον πολυτεμαχισμό και το μικρό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, γεγονός που λειτουργεί αντιπαραγωγικά και αντιοικονομικά για την προσδοκώμενη γεωργική απόδοση στο πλαίσιο της ενσωμάτωσης των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής σε ένα μοντέλο ανάπτυξης, όπως αυτό προαπαιτείται από το κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Ενώ η παραγωγή εκμηχανίζεται, οι τεχνολογικές καινοτομίες δεν μπορούν να εφαρμοστούν παντού και πλήρως λόγω της εθνικής εδαφολογικής μορφολογίας και κυρίως λόγω της απουσίας μιας συγκεκριμένης αγροτικής πολιτικής.

Αποτέλεσμα της σταδιακής ενσωμάτωσης του αγροτικού χώρου στους όρους της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ανάπτυξης ήταν η αύξηση της εμπορευματοποίησης της παραγωγής, η μείωση της παραγωγής για αυτοκατανάλωση καθώς και ο σχεδόν πλήρης εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας. Ωστόσο, η αυξανόμενη αυτή ενσωμάτωση, καθώς εντάσσεται στους όρους αγοράς-ζήτησης, δημιουργεί προσκόμματα και δυσκολίες προσαρμογής της αγροτικής οικονομίας στις εκάστοτε απαιτήσεις της αγοράς⁷ πράγμα που εξηγεί την αδυναμία αλλά και την εκάστοτε στρατηγική επιλογή για τη λειτουργική ή μη διαφοροποίηση της εκμετάλλευσης.

Από την άλλη, οι κοινωνικές ανισότητες και κραδασμοί, που δημιουργήθηκαν λόγω των χαμηλών επενδύσεων στη γεωργία, των συνεχόμενων χρεώσεων στην ΑΤΕ⁸ και του τρόπου διαμόρφωσης των τιμών,

7. Γ. Μέργος, «Ο ρόλος του κράτους κατά τη μετάβαση του αγροτικού τομέα στην οικονομία της αγοράς», στο Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Μαραβέγιας, Π. Σολδάτος, (επιμ.), *Κράτος και αγροτικός χώρος. Εισηγήσεις 3ου πανελληνίου συνεδρίου αγροτικής οικονομίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, σσ. 66-67.

8. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, ό.π., σσ. 230-231. Βασική θέση του συγγραφέα είναι ότι «ο χωρικός λειτουργεί ως ένα απαραίτητο κοινωνικοποιημένο εξάρτημα στο

στον οποίο ο έλληνας αγρότης αδυνατούσε να επέμβει,⁹ απορροφήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την αγροτική έξοδο μέσα από τους διαύλους της εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης.

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ

Από τα τέλη της δεκαετίας του '70, άρχισαν να διαφαίνονται οι τάσεις αλλαγής των δομών που θεμελιώναν τις κρατικές πολιτικές των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών. Άρχισαν να αίρονται οι κατακτήσεις του κοινωνικού κράτους της περιόδου του φορντικού μοντέλου παραγωγής, να παρυσιάζονται έντονα τα σημάδια κορεσμού της αγοράς εργασίας στα αστικά κέντρα, να εντείνεται η οικονομική κρίση και να φιλελευθεροποιούνται σταδιακά στρατηγικοί τομείς της οικονομίας, δημιουργώντας νέες προϋποθέσεις κοινωνικής και οικονομικής ενσωμάτωσης στην αγορά.

Τα τεκταινόμενα αυτά σχεδιάζονταν και επιβάλλονταν, τελικά, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τοπικές ιδιαιτερότητες, τόσο αναφορικά με την εδαφική μορφολογία όσο και με το είδος των εκμεταλλεύσεων.¹⁰ Συνεπακόλουθα, δημιουργήθηκαν προνομιούχες περιοχές που λόγω και του

πλαίσιο της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας στο καπιταλιστικό κράτος. Τα εισοδήματα που, υπό διαφορετικές συνθήκες, θα πραγματοποιούνταν από το απασχολούμενο γεωργικό κεφάλαιο, σήμερα αφαιρούνται από τον χώρο της γεωργίας εις όφελος του απρόσωπου αστικού καπιταλισμού. Ο χωρικός αναγκάζεται να δεχθεί τον ρόλο του μεσάζοντος και να αναλάβει τον κίνδυνο της παραγωγής, μολονότι δεν ανταμείβεται παρά ως ένας πωλητής εργατικής δύναμης».

9. *Αυτόθι*, σ. 201.

10. Ν. Μουζέλης, *Νέο-Ελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 202. Ακριβώς εξαιτίας των ιδιαιτεροτήτων αυτών, τόσο σε εθνικό, όσο και σε τοπικό επίπεδο χρειάζεται να καταφεύγει κανείς στην εμπειρική έρευνα για να αναλύσει προκύπτοντα ερωτήματα, καθώς αυτές ποικίλλουν κατά περίπτωση. Συμφωνώντας με τον Μουζέλη, ο οποίος ασκεί εποικοδομητική κριτική στην κλασική μελέτη του Βεργόπουλου, η διατύπωση γενικών αρχών μπο-

εύφορου χαρακτήρα τους (κύρια πεδινές και παραθαλάσσιες) μπόρεσαν και μπορούν να προσαρμοσθούν στις απαιτήσεις της αγοράς, αλλά και των εκάστοτε εφαρμοζόμενων πολιτικών. Παράλληλα, οι ορεινές περιοχές περιθωριοποιήθηκαν, ενώ ημιορεινές περιοχές, όπως είναι ο νομός Λασιθίου, αποτέλεσαν μεταπολεμικά επικράτειες σε «αναμονή»,¹¹ με αναπτυξιακούς όρους, γεγονός που επισυνέβη και σε άλλες, παρόμοιες περιοχές της χώρας.

Ειδικότερα, η επαρχία Σητείας κατείχε και ακόμη, εν μέρει, κατέχει έναν ημιαπομονωμένο ρόλο τόσο γεωγραφικά, όσο και οικονομικά σε σχέση και με το υπόλοιπο τμήμα του νησιού αλλά και εντός του ίδιου του νομού Λασιθίου. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω επαρχία, μολονότι είναι η μεγαλύτερη σε έκταση επαρχία ολόκληρης της Κρήτης, αποτελεί ταυτόχρονα μία από τις πιο αραιοκατοικημένες σε επίπεδο χώρας και Ευρώπης. Τούτο εξηγείται, εάν ληφθεί υπόψη ότι οι κλαδικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν τοπικά, κυρίως από την Ε.Ε., δεν είχαν μακρόπνοη αναπτυξιακή σταθερότητα και απλώς λειτούργησαν προστατευτικά, επιβάλλοντας ταυτόχρονα πολιτικές παραγωγής για την αγορά (π.χ. στην παραγωγή σταφίδας),¹² όσο και αν αυτά τα δεδομένα φαντάζουν, εκ πρώτης όψεως, ασυνταίριαστα μεταξύ τους.

Σε αυτό το πλαίσιο σημειώθηκε, σε εθνικό επίπεδο, μια σταδιακή,

ρεί να περιγράψει και να δημιουργεί μια αντίληψη για το εκάστοτε υπό εξέταση ζήτημα, ωστόσο δεν συγκροτεί προϋποθέσεις μεγάλου αναλυτικού βάθους.

11. Θ. Ανθοπούλου, «Γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, χωρικές και κοινωνικές ανασυνθέσεις του υπαιθρου χώρου», στο Θ. Ανθοπούλου, και Α. Μωυσίδης, (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην υπαιθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 116.

12. Το κοινοτικό κέλυφος στήριξης δεν παρέχει κίνητρα για τη βελτίωση των αποδόσεων και της ποιότητας τη στιγμή που ενώ η ελληνική σταφίδα καλύπτει μονάχα το 25% των κοινοτικών αναγκών, το υπόλοιπο 75% εισάγεται από τρίτες χώρες. Στο πλαίσιο αυτό οι τιμές του προϊόντος στη διεθνή αγορά λειτουργούν απαγορευτικά για τη συνέχιση της καλλιέργειας χωρίς ένα θεμελιακό καθεστώς στήριξής του.

κατά περίπτωση, υποχώρηση σημαντικών παραγωγικών αποδόσεων,¹³ οι οποίες, πριν από την ένταξη της χώρας στην Ε.Ε., στήριζαν σημαντικά το τοπικό αγροτικό εισόδημα. Από το 1981 και έπειτα, οι αποδόσεις αυτές εντάχθηκαν σε ένα ιδιόμορφο και αντιφατικό οικονομικό καθεστώς, στα πλαίσια του οποίου αφενός δίδονταν κίνητρα επιδοματικού χαρακτήρα για τη διατήρηση ή τη διαφοροποίηση της παραγωγής και αφετέρου δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για την επανάπαυση των παραγωγών στο μέτρο που οι επιδοτήσεις αυτές αποτελούσαν μία επιπλέον πηγή εισοδήματος.

Ενδεικτικά, στην επαρχία Σητείας μειώθηκε η καλλιέργεια των οινάμπελων και της σουλτανίνας. Το βασικότερο ρόλο σε αυτό το γεγονός, πέρα από τις φυτικές ασθένειες που ούτως ή άλλως αντιμετωπίζονται, διαδραμάτισε η χαμηλή τιμή διάθεσης του προϊόντος σε συνδυασμό με το υψηλό κόστος παραγωγής του. Ας σημειωθεί ότι η Ε.Ε. μέχρι σχετικά πρόσφατα παρείχε στρεμματικές ενισχύσεις στους παραγωγούς που έβλεπαν το εισόδημα τους από τη μια να μειώνεται εξαιτίας του ανταγωνισμού και από την άλλη να συμπληρώνεται με τις επιδοτήσεις αυτές, την ίδια στιγμή μάλιστα που οι τελευταίες παρέχονταν σε γενναία ποσά και για την εκρίζωση των αμπελών. Η μείωση επίσης της μπανανοκαλλιέργειας έχει παίξει σημαντικό ρόλο στην υποχώρηση του

13. Τ. Φωτόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, αριστερά και περιεκτική δημοκρατία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σσ. 340-343. Σύμφωνα με τον Φωτόπουλο στη χώρα από την μεταπολίτευση και μέχρι την περίοδο ένταξης στην ΕΟΚ ενώ παρουσιάζονταν ένα μικρό πλεόνασμα στο αγροτικό ισοζύγιο, μετά την πλήρη ένταξη δημιουργήθηκε έλλειμμα, το οποίο μέχρι περίπου τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας υπερπενταπλασιάστηκε: από 380 εκ. δολάρια το 1981 σε 2,1 δις δολάρια το 1997. Επιπλέον, η αγροτική παραγωγή σε σταθερές τιμές είναι στάσιμη και τέλος, σε λιγότερο από δύο δεκαετίες, ο αγροτικός πληθυσμός παρουσιάζει τεράστια μείωση που αγγίζει το 36%. Αντιθέτως οι βόρειες χώρες της Κοινότητας παρουσιάζουν αυξημένα αγροτικά πλεονάσματα, αύξηση των μεγεθών των αγροεπιχειρήσεων και τάσεις συνεχούς μεγέθυνσης των εκταρίων εκμετάλλευσης.

εισοδήματος λόγω της άνισης ένταξής της στο παιχνίδι της αγοράς. Οι εισαγωγές μπανάνας επετράπησαν μετά το 1988, με συνέπεια οι τιμές πώλησης να μην αντέχουν στον υφιστάμενο ανταγωνισμό. Παράλληλα, μολονότι έχει παρατηρηθεί αύξηση στην καλλιέργεια των πρώιμων κηπευτικών, υπάρχει σοβαρό πρόβλημα στη διάθεση αλλά και στην τιμή πώλησής τους. Έτσι, τα προϊόντα αυτά, λόγω της έλλειψης μιας ορθολογικής οργάνωσης σχεδιασμού και πολιτικής ανταγωνιστικότητας στη διεθνή αγορά, υποβαθμίζονται σταδιακά ως προς τη γενικότερη οικονομική τους σημασία.¹⁴

14. Σύμφωνα με το Τ.Α.Π της επαρχίας Σητείας η παραδοσιακότητα των βασικών κλάδων παραγωγής, η εδαφομορφολογική ανισομέρεια, ο πολυτεμαχισμός της γεωργικής γης και οι αποστάσεις καθώς και το μικρό μέγεθος του γεωργικού κλήρου, άρα και της γεωργικής εκμετάλλευσης διαμορφώνουν εγγενείς αδυναμίες δυναμικών επεμβάσεων για αλλαγή και εκσυγχρονισμό των τρόπων και μεθόδων παραγωγής. Η δε εισδοχή των νέων θερμοκηπιακών κλάδων παραγωγής στην μέχρι πρότινος παραδοσιακά εξελισσόμενη γεωργία της επαρχίας, στις προσφερόμενες για εγκατάσταση παραλιακές ζώνες δεν μπόρεσε ούτε αυτή παρά τη δυναμικότητά της, να αλλάξει τη μορφή του πολυτεμαχισμού και του μεγέθους της γεωργικής εκμετάλλευσης. Ακόμη, ο απομονωτισμός της επαρχίας διαμόρφωσε χαμηλούς ρυθμούς εγκατάστασης έργων υποδομής και εκμηχάνισης με συνέπεια να «καθυστερεί» η ανάπτυξη και να επιτείνεται η εκτατική μορφή εκμετάλλευσης των βασικών κλάδων παραγωγής. Με δεδομένη λοιπόν τη μορφή, τη σύνθεση, το μέγεθος και το χαρακτήρα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων της επαρχίας η επίπτωση από τη διαμόρφωση νέας πραγματικότητας με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, υπήρξε καταλυτική, ιδιαίτερα δε μετά τη διεύρυνση της ΕΟΚ, οπότε τα παραδοσιακά προϊόντα (λάδι, κρασί) εντάχθηκαν σε διαφορετικό καθεστώς προστασίας και διαχείρισης, για τα οποία η υπάρχουσα δομή δεν ήταν ικανή να ανταποκριθεί. Η κατάργηση του κρατικού καθεστώτος δασμολογικού προστατευτισμού (κρασί) και κρατικής παρέμβασης (λάδι) καθώς και του συστήματος κρατικής συγκέντρωσης σουλτανίνας επέφερε έντονες καταστάσεις αποπροσανατολισμού και παραγωγικών αναδιατάξεων δυσανάλογων με την υπάρχουσα δομή. Η σχέση αυτή υπήρξε και αποτελεί μέχρι σήμερα ουσιαστικό στοιχείο, όσον αφορά την ανάγκη εκσυγχρονισμού του γεωργικού το-

Στα προλεχθέντα θα πρέπει να προστεθεί το γεγονός ότι οι επικρατούσες κλιματολογικές, εδαφολογικές και υδρογεωλογικές συνθήκες δεν συνηγορούν υπέρ της εντατικής ανάπτυξης της κτηνοτροφίας, καθώς διαμορφώνουν μειωμένη βοσκοικανότητα λόγω της φτωχής βλάστησης. Ταυτόχρονα, οι υπάρχοντες βοσκότοποι είναι ήδη κορεσμένοι σε υπέρμετρο βαθμό και η έλλειψη σύγχρονων κτηνοτροφικών μονάδων περιορίζει την κτηνοτροφία στην ποιμενική και οικόσιτη αιγοπροβατοτροφία, πράγμα που δεν θεμελιώνει ένα αξιοπρεπές και σταθερό εισόδημα παρά μονάχα συμπληρωματικά, εάν λάβουμε υπόψη και τις σοβαρές ελλείψεις στα δίκτυα διάθεσης που μόνο μεμονωμένα και περιστασιακά φθάνουν μέχρι την αγορά του Ηρακλείου. Τέλος, οι υπό κάλυψη καλλιέργειες πρώιμων κηπευτικών, από το 1970 και μετά, ευνόησαν τις νότιες περιοχές της επαρχίας, αυξάνοντας το εισόδημα και δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για επενδύσεις και στον τουρισμό. Μολαταύτα, την τρέχουσα περίοδο εντοπίζεται μια σχετική στασιμότητα στον κλάδο εξαιτίας του υψηλού κόστους επένδυσης, του αυξανόμενου κόστους λειτουργίας, των χαμηλών τιμών του προϊόντος καθώς και των μειώσεων των στρεμματικών αποδόσεων, λόγω των καιρικών συνθηκών και των φυτικών ασθeneιών.

Το προϊόν του οποίου η παραγωγή αυξήθηκε σε σημαντικό βαθμό και που στηρίζει τα μέγιστα το τοπικό αγροτικό εισόδημα και όχι μόνο είναι η καλλιέργεια της ελιάς. Η αύξηση οφείλεται στις κοινοτικές επιδοτήσεις επί της παραγωγής, στο γεγονός ότι η χρονική περίοδος συγκομιδής προσφέρεται, καθώς λειτουργεί συμπληρωματικά προς άλλες οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων και τέλος στο χαμηλό κόστος συντήρησης και παραγωγής. Η ελαιοκαλλιέργεια που καλύπτει το

μέα, του βαθμού αποδοτικότητας και ανταγωνιστικότητάς του, του μεγέθους της αγοράς και των καταναλωτών, όπου απευθύνονται πλέον τα γεωργικά προϊόντα, παράλληλα με τις νέες ανάγκες και τα νέα προβλήματα που δημιούργησε αυτή η πραγματικότητα. Τέλος, η ένταξη σε εθνικά και κοινοτικά προγράμματα βελτίωσης και εκσυγχρονισμού των εκμεταλλεύσεων δεν απέδωσε ικανοποιητικά για την επαρχία.

74% περίπου¹⁵ της συνολικής καλλιεργήσιμης έκτασης της επαρχίας παρουσιάζει αύξηση σταθερά και διαχρονικά. Ωστόσο, το προϊόν της, το λάδι, υφίσταται διακυμάνσεις στις τιμές πώλησης, λόγω και της απόδοσης αλλά και λόγω του μηχανισμού διαμόρφωσης τιμών από την Ε.Ε., στον οποίο οι τοπικοί συντελεστές της παραγωγής δεν έχουν καμία πρόσβαση, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τα περισσότερα προϊόντα.

ΧΑΡΑΚΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΒΑΣΗΣ

Αδιαμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι η έλλειψη υποδομών και εκσυγχρονισμού της παραγωγικής υποδομής τοπικά διπλασιάζει τη δυσκολία αναπτυξιακής προοπτικής της επαρχίας από τη μια και δεν αναδεικνύει τα υπάρχοντα πλεονεκτήματά της από την άλλη.¹⁶ Το πρόβλημα γίνεται ακόμα σοβαρότερο, εάν λάβει κανείς υπόψη του ότι η επαρχία, λόγω της γεωγραφικής της απομόνωσης, βρίσκεται μακριά από σημαντικές αγορές, το κόστος των μεταφορικών αυξάνει το συνολικό ύψος των συντελεστών της παραγωγής και της διαμόρφωσης των τιμών και, τέλος, η έλευση τουριστών είναι περιορισμένη.

Σημαντική παράμετρος των εξελίξεων αυτών ήταν η σταδιακή ερήμωση της επαρχιακής υπαίθρου, αρχικά λόγω της εσωτερικής και της εξωτερικής μετανάστευσης, μια διαδικασία που είχε ξεκινήσει ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και ειδικά σε επίπεδο νομού έφθασε στο 11%, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970.¹⁷ Ιδιαίτερα μετά

15. Οργανισμός Ανάπτυξης Σητείας, *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Επαρχίας Σητείας: Α' και Β' φάση*, Σητεία, 1993, σ. 111.

16. Για παράδειγμα, τη στιγμή που το τοπικά παραγόμενο ελαιόλαδο και το κρασί έχουν βραβευθεί διεθνώς, ως από τα πλέον ποιοτικά προϊόντα, η προώθηση και διοχέτευσή τους στην αγορά είναι εξαιρετικά προβληματική.

17. Οργανισμός Ανάπτυξης Σητείας, *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Επαρχίας Σητείας: Α' και Β' φάση*, ό.π., σ. 81.

την ένταξη στην Ε.Ε. η πολιτική που εφαρμόστηκε κεντρικά στόχευσε στη δημογραφική συγκράτηση της αγροτικής εξόδου σε επίπεδο Ε.Ε. γενικά. Η επιτυχία της εντοπίστηκε κύρια στις προνομιακές περιοχές, δηλαδή σε περιοχές με γεωοικονομικά πλεονεκτήματα, και εν μέρει στις ημιπρονομιακές αντίστοιχα, όπως είναι ο νομός Λασιθίου.

Στο πλαίσιο αυτό, εξάλλου, υιοθετήθηκε η πολιτική επιλογή των επιδοτήσεων επί των παραγόμενων προϊόντων, οι οποίες αφενός αποτέλεσαν τη φυσική συνέχεια της κρατικής προστατευτικής πολιτικής πριν από την ένταξη και βελτίωσαν το γεωργικό εισόδημα και αφετέρου δημιούργησαν μια θερμοκηπιακού χαρακτήρα ανάπτυξη στο μέτρο που αντί να στοχεύουν σε μια ριζική αγροτική αναδιάρθρωση, αναπαρήγαγαν, διαμέσου της διαχείρισής τους από την πελατειακή κρατική πολιτική, σε τελευταία ανάλυση, τα μόνιμα διαρθρωτικά προβλήματα της γεωργίας γενικότερα αλλά και της επαρχίας ειδικότερα, τα οποία υπήρχαν πριν από την ένταξη της χώρας στην Ε.Ε. Αυτά είναι κυρίως, πέρα από τα προλεχθέντα, το μικρομεσαίο μέγεθος και ο πολυτεμαχισμός του αγροτικού κλήρου, —είναι γεγονός ότι στην επαρχία Σητείας όλοι σχεδόν οι μόνιμοι κάτοικοι που κατάγονται από αυτήν είναι ταυτόχρονα και ιδιοκτήτες γης—¹⁸ η ανεπαρκής υποδομή, το ελλιπέστατο σύστημα διάθεσης και εμπορίας των προϊόντων, ο πελατειακός μηχανισμός διαμέσου εν μέρει των συνεταιρισμών και των τοπικών κομματαρχών¹⁹ και τέλος ο αντιαναπτυξιακός ρόλος της χρηματοπιστωτικής πολιτικής του κράτους μέσω κυρίως της ΑΤΕ.²⁰

18. Οργανισμός Ανάπτυξης Σητείας, *Μελέτη Ανάπτυξης του Τομέα Μεταποίησης στην Επαρχία Σητείας*, Σητεία, 1994, σ. 3.

19. Α. Λουλούδης, «Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία», στο Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Μαραβέγιας, Π. Σολδάτος, (επιμ.), *Κράτος και αγροτικός χώρος. Εισηγήσεις 3ου πανελληνίου συνεδρίου αγροτικής οικονομίας*, ό.π., σ. 54.

20. G. Burgel, «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο Σ. Δαμιανόκος (επιμ.), *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα: Κοινωνιολογικές, Ανθρωπογεωγραφικές, Εθνολογικές και Ιστορικές προσεγγί-*

Η πολιτική αυτή, ωστόσο, επιβάλλονταν σε μεγάλο βαθμό από τα αδιέξοδα της κρίσης του φορντικού μοντέλου παραγωγής στη Δύση. Τούτο είχε ως κύρια συνέπεια την ανάγκη για διεύρυνση των αγορών, τη φιλελευθεροποίηση των οικονομικών συνόρων και τη συγκράτηση του εργατικού δυναμικού προερχόμενου και από τον γεωργικό τομέα, εντός των τειχών, στο μέτρο που οι αναπτυσσόμενες χώρες υποδοχής υπερπλήρωσαν τις ανάγκες τους σε εργατικό δυναμικό και, ως εκ τούτου, παχιοποίησαν τη στρατηγική διασποράς των τριτογενών παραγωγικών τους δομών στις αναπτυσσόμενες περιοχές του κόσμου.

Σε εθνικό επίπεδο η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή μείωση του κύματος της εξόδου. Έτσι, τη δεκαετία 1981-1991, οι μειούμενοι ρυθμοί έφτασαν το 10,7% και 8,3% αντίστοιχα.²¹ Το γεγονός

σεις, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987, σσ. 39-40. Ο Burgel επισημαίνει τα εξής αναφορικά με τη σχέση μιας μεγάλης μερίδας αγροτών με το κράτος: «Δίπλα σ' αυτές τις ενεργητικές και διορατικές μειοψηφίες, υπάρχει η μεγάλη μάζα των αγροτών που περισσότερο ακολούθησαν παρά πρόλαβαν κι εκμεταλλεύτηκαν τις εξελίξεις: χρεώθηκαν στην Αγροτική Τράπεζα για να εκσυγχρονίσουν την εκμετάλλευσή τους, να μηχανοποιήσουν τις καλλιεργητικές τους μεθόδους, να χρησιμοποιήσουν άλλους σπόρους και ράτσες ζώων. Αυτοί είναι τελικά, που, πίσω από τη μόνιμη μετριότητα των εισοδημάτων και συνθηκών ζωής τους, αποτελούν τους μεγάλους πρωταγωνιστές του μετασχηματισμού των τοπίων και της αγροτικής νοοτροπίας. Κρεμασμένοι στις κρατικές τιμές ασφαλείας, ανήσυχοι και δύσπιστοι απέναντι στις εξωτερικές διεξόδους για τα προϊόντα τους, συνειδητοποιούν όλο και περισσότερο πως η μόνη πραγματική δυνατότητα παρέμβασης πάνω στα πράγματα είναι γι' αυτούς το πολιτικό και κοινωνικό τους βάρος. Μέχρι τώρα αρκού-νταν να το εξαργυρώνουν σε κάθε μεγάλη κρίση του συστήματος, με ελαφρύνσεις των χρεών τους στην Αγροτική Τράπεζα: το καινούργιο στοιχείο της σημερινής δεκαετίας θα μπορούσε να είναι ακριβώς η ριζοσπαστικοποίηση αυτής της αγροτικής συνειδητοποίησης».

21. Α. Μωυσίδης, «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου. Σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για την αγροτική εκμετάλλευση», στο Θ. Ανθοπούλου, και Α. Μωυσίδης, (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώ-*

αυτό σήμανε ταυτόχρονα και τον σχετικά αργό, αλλά σταθερό εργασιακό κορεσμό πλέον και των αστικών κέντρων της χώρας με την παράλληλη όξυνση της ανεργίας και την ανάδυση της στρατηγικής, από την πλευρά των κοινωνικών υποκειμένων, της πολυαπασχόλησης, φαινόμενα που εμφανίζονταν με μικρότερη ενδεχομένως ένταση, όμως απέκτησαν μόνιμη μορφή με αυξητικές τάσεις από τη δεκαετία του '70 και μετά.

Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός των αγροτικών περιοχών, συμπεριλαμβανομένων όσων ασχολούνται με τη γεωργία και μη, με βάση την παραπάνω εξέλιξη σε εθνικό επίπεδο σχετικά συγκρατείται, από ένα σημείο και έπειτα, στον τόπο καταγωγής, ιδιαίτερα στις εύφορες περιοχές, επιχειρώντας να συνδυάσει μια σειρά από στρατηγικές για την αναπαραγωγή των κοινωνικών όρων ύπαρξής του. Οι στρατηγικές αυτές προκύπτουν και διαμορφώνονται μέσα από τις ρωγμές και τα διάκενα που δημιουργούνται από τις εκάστοτε κεντρικές πολιτικές της Ε.Ε. και του κράτους σε συνδυασμό με τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που εμφανίζονται για αύξηση ή συντήρηση του εισοδήματος της συμβιωτικής ομάδας.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΗΣ Ε.Ε.

Ιδιαίτερα για την περιοχή της Κρήτης, σε επίπεδο περιφέρειας, οι παραπάνω εξελίξεις αποτυπώνονται έντονα κατά την μεταπολεμική περίοδο, αντίθετα με τα επισυμβαίνοντα στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Προκύπτει ότι κατά τη δεκαετία 1981-1991 ο πληθυσμός στο νησί αυξήθηκε σημαντικά κατά 7,5% σε σύγκριση με το 5,3% του εθνικού μέσου όρου. Ειδικότερα δε, ο νομός Λασιθίου, από τη δεκαετία του '80 και έπειτα, παρουσίασε σταθερότητα ως προς την πληθυσμιακή του αύξηση

ρο στην ύπαιθρο χώρα. *Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 80.

σε ποσοστά που κυμαίνονται από 12-14%.²² Οι αριθμοί αυτοί, ωστόσο, δεν παραπέμπουν και σε αντίστοιχη αύξηση στις παραγωγικές διαδικασίες του πρωτογενούς τομέα.

Η εφαρμογή της διαρθρωτικής πολιτικής της Ε.Ε. την τελευταία εικοσαετία επέδρασε δραστικά προς την κατεύθυνση αυτή. Το άνοιγμα στη φιλελεύθερη αγορά και στο ανταγωνιστικό της πεδίο, σε συνδυασμό με τη σταδιακή άρση του προστατευτισμού στην αγροτική παραγωγή, οδήγησε, από τη μια, σε ένα μονοπάτι εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας, ως συνολικού παραγωγικού μεγέθους, όμως, από την άλλη, αύξησε το κόστος της αγροτικής παραγωγής, εκβάλλοντας σε νέες θεσμικές ρυθμίσεις και σε αναδιοργάνωση των στρατηγικών της κοινωνικής αναπαραγωγής των δρώντων υποκειμένων στις αγροτικές περιοχές.

Θεσμικά, η αναθεώρηση της Κ.Α.Π.²³ το 2000 έχει θέσει γενικά ως στόχο την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων, την ποιοτική εξασφάλιση των τροφίμων και τη δημιουργία κινήτρων για τη συγκράτηση του

22. Κ. Μάττας και Β. Τζουβελέκας, «Ιστορική εξέλιξη και σημερινή διάρθρωση της περιφερειακής οικονομίας της Κρήτης», στο Γ. Λιοδάκης, (επιμ.), *Ο Αγροτικός τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και προοπτικές*, Χανιά, Ε.Ε. και Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Κρήτης, 2000, σ. 5.

23. Η ουσία της εν λόγω πολιτικής σύμφωνα με την Agenda 2000 συνίσταται σε στόχους που αφορούν την ανταγωνιστικότητα, την ποιότητα των τροφίμων, τη σταθεροποίηση των εισοδημάτων και τις δυνατότητες εναλλακτικών πηγών διαβίωσης. Επιπλέον, ορίζεται ρητά ότι η δυνατότητα απασχόλησης στον αγροτικό τομέα θα παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα στο μέλλον. Βλέπε σχετικά, Σ. Κατρανίδης, «Agenda 2000 και Κ.Α.Π.: Η διεθνής διάσταση της συνεχιζόμενης μεταρρύθμισης», στο Κ. Αποστολόπουλος, (επιμ.), *Ανασυγκρότηση του αγροτικού χώρου. Πρακτικά 5ου πανελληνίου συνεδρίου αγροτικής οικονομίας*, Σταμούλης, Αθήνα 2000 και Β. Τζουβελέκας, «Παραγωγική διάρθρωση και βιωσιμότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της Κρήτης», στο Γ. Λιοδάκης, (επιμ.), *Ο Αγροτικός τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και προοπτικές*, ό.π.

πληθυσμού στον τόπο καταγωγής μέσα από την προσπάθεια για σταθεροποίηση των εισοδημάτων και τη διαμόρφωση δυνατοτήτων εναλλακτικών πηγών διαβίωσης. Βασικός στόχος είναι η αντιμετώπιση των ζητημάτων που θα προκύψουν από την προς ανατολάς διεύρυνση της Ε.Ε., την ανταπόκριση στις επιταγές του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου για περαιτέρω απελευθέρωση των αγροτικών προϊόντων και ενίσχυση ή δημιουργία εκείνων των τομέων που θα είναι ικανοί να στηρίζουν την ευρωπαϊκή γεωργία στις διεθνείς αγορές.

Η εφαρμογή της πολιτικής της Ε.Ε., μέχρι και το 1992, ιδιαίτερα όσον αφορά τις λιγότερο ευνοημένες και μειονεκτούσες περιοχές, βοήθησε στην αύξηση του αγροτικού εισοδήματος. Ωστόσο, δεν εξασφάλισε τους όρους μιας σταθερής και μακρόπνοης ανάπτυξης στο βαθμό που οι οικονομικές ενισχύσεις ελάμβαναν τη μορφή περισσότερο βελτίωσης των συνθηκών ζωής παρά διοχετεύονταν προς τη βελτίωση της παραγωγικής βάσης. Η εφαρμογή αυτή έλαβε χώρα στις αντίστοιχες περιοχές της Κρήτης αλλά και σε όλη σχεδόν την επικράτεια, σε αντίθεση με τις πεδινές, οι οποίες, ωστόσο, περιορίζονται σε συγκεκριμένους θύλακες της χώρας. Μετά το 1992, ο βασικός εγχώριος άξονας της αγροτικής πολιτικής, όπως αυτός διατυπώθηκε από τις επιταγές της Ε.Ε., ήταν η στρατηγική της αγροτικής ανάπτυξης που στόχευε, πέρα από τη συγκράτηση της πληθυσμιακής διαρροής, όπως προελέχθη, στη συνολική, κατά το δυνατόν ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας, μέσα από ένα πρόγραμμα δράσεων, η εφαρμογή των οποίων αποσκοπούσε πλέον στη βιώσιμη ανάπτυξη των αγροτικών χώρων λαμβανομένων υπόψη των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και διαφοροποιήσεων και όχι αποκλειστικά στην αντίστοιχη αγροτική.²⁴

24. Θ. Ανθοπούλου, «Γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, χωρικές και κοινωνικές ανασυνθέσεις του ύπαιθρου χώρου», στο Θ. Ανθοπούλου και Α. Μωυσίδης, (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 111.

Υπό το φως αυτών των διαδικασιών ο αγροτικός χώρος μεταβάλλεται ως προς την κοινωνική και οικονομική του δομή. Στην περιοχή της επαρχίας Σητείας τα κοινωνικά υποκείμενα αναπροσαρμόζουν τους όρους διαπραγμάτευσης της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, διατηρώντας ή διαφοροποιώντας τα ενδιαφέροντα και τους προσανατολισμούς τους. Η κατάσταση αυτή διαμορφώνει ένα νέο κοινωνικό τοπίο, όπου ιχνογραφείται η έντονη πλέον τάση συρρίκνωσης του αγροτικού τομέα ως παραγωγικής δραστηριότητας και η τοποθέτησή του ως συμπληρωματικού προς άλλες πηγές εισοδήματος.

Η τάση αυτή συνεπικουρείται από τη σταδιακή μετανάστευση του νεότερου ηλικιακά πληθυσμού προς τα αστικά ή ημιαστικά κέντρα εντός και εκτός επαρχίας, κύρια προς τη Σητεία, τον Άγιο Νικόλαο, την Ιεράπετρα και το Ηράκλειο με σκοπό την αναζήτηση απασχόλησης σε άλλες δραστηριότητες πλην του γεωργικού τομέα. Οι πάσης φύσεως τουριστικές δραστηριότητες έχουν την πρωτοκαθεδρία, από την άποψη αυτή, με τον βασικό τους όγκο επικεντρωμένο στο χώρο που ορίζεται κυρίως από τον άξονα, Σητεία-Βάι-Παλαίκαστρο-Ιεράπετρα.

Η τουριστική κίνηση τοπικά είναι υποτονική λόγω της γεωγραφικής απομόνωσης της περιοχής αλλά και λόγω της πληθώρας των αρχαιολογικών τοποθεσιών που δεν επιτρέπουν τη δημιουργία εκτεταμένων τουριστικών μονάδων. Παρόλα αυτά, οι υπάρχουσες μονάδες, μολονότι έχουν μικρή δυναμικότητα, μετά το 1992, παρουσίασαν σημαντική αύξηση σε ποσοστό 8,15% σε σχέση με τον υπόλοιπο νομό, ο οποίος παρουσίασε μείωση της τάξης του 3,57%²⁵ λόγω του ανταγωνισμού από τους υπόλοιπους νομούς της περιφέρειας και της γενικότερης κρίσης που διέρχεται ο κλάδος στο νησί ευρύτερα.

Οι δραστηριότητες αυτές, εξάλλου, λειτούργησαν σε μεγάλο βαθμό

25. Οργανισμός Ανάπτυξης Σητείας, *Μελέτη Ανάπτυξης του Τομέα Μεταποίησης στην Επαρχία Σητείας*, ό.π., σσ. 18-19.

και ως δικλείδα συγκράτησης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στην επαρχία, σε συνδυασμό πάντα πρωτευόντως με τη γεωργία και δευτερευόντως με το εμπόριο και τον κλάδο της μεταποίησης. Το εμπόριο παρουσιάζει υψηλά ποσοστά, κυρίως εξαιτίας της τάσης για αυτάρκεια των εμπορικών συναλλαγών λόγω της γεωγραφικής τοποθέτησης της επαρχίας και κυρίως λόγω της αύξησης των τουριστικών καταστημάτων. Θα πρέπει επίσης να τονισθεί ότι η πόλη της Σητείας λειτουργεί και ως διαμετακομιστικό κέντρο για την εξυπηρέτηση των εμπορικών αναγκών των νήσων της Δωδεκανήσου. Ο τομέας της μεταποίησης, από την άλλη, ακολουθώντας τις διακυμάνσεις του πρωτογενούς, καθώς μεταξύ τους έχουν άμεση σχέση, έχει μικρό ορίζοντα ανάπτυξης λόγω δομικών προβλημάτων, απασχολώντας, ωστόσο, περίπου 800 άτομα στο σύνολο.²⁶

Οι δραστηριότητες αυτές δεν συγκροτούν κλειστά επαγγελματικά κυκλώματα και κατηγορίες. Το συνηθέστερο φαινόμενο είναι η διαρκής επικάλυψη και συμπληρωματικότητά τους. Λαμβάνοντας υπόψη τον προσανατολισμό για αναδιάρθρωση του γεωργικού τομέα καθώς και τη βαθμιαία τάση για την εμπορευματοποίηση της παραγωγής μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι οι φορείς των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, μολονότι βασίζονται στο εισόδημα από τη γεωργική παραγωγή σε ένα πρώτο επίπεδο, σε ένα δεύτερο δεν δύνανται να στηρίζουν το μέλλον τους αποκλειστικά σε αυτό. Για το λόγο αυτό τα μέλη των τοπικών οικογενειών πολυαπασχολούνται,²⁷ κυρίως στους τομείς που ανα-

26. *Αυτόθι*, σ. 31.

27. Για την έννοια και τη μορφή της πολυαπασχόλησης και της πολυδραστηριότητας βλ., Σ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Εξάντας-EKKE, Αθήνα 2002· Γ. Λιοδάκης, «Διάρθρωση και εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων στον αγροτικό τομέα της Κρήτης», στο Γ. Λιοδάκης, (επιμ.), *Ο Αγροτικός τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και προοπτικές*, ό.π.· Ε. Ζακοπούλου, «Πολυαπασχολούμενοι και γεωργία: προς μια νέα αντίληψη ενός πολυδιάστατου φαινομένου», στο Χ. Κασίμης και Α. Λουλούδης, (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα. Η ελληνική αγρο-*

φέρθηκαν, αφενός επενδύοντας εργασία στην αγροτική εκείνη παραγωγή που θα τους εξασφαλίσει ένα σημαντικό εισόδημα, όπως το λάδι και το κρασί και αφετέρου παράγοντας κηπευτικά προϊόντα για αυτοκατανάλωση με σκοπό τη δημιουργία οικονομικού πλεονάσματος εντός νοικοκυριού, συνυπολογίζοντας τη διαθεσιμότητα της ζωντανής τους εργασίας.²⁸ Τούτο συνεπάγεται την αλλαγή του χαρακτήρα της αγροτικής εκμετάλλευσης, καθώς ενταγμένος, όπως είναι, άμεσα και έμμεσα στις απαιτήσεις της αγοράς, δεν μπορεί να διασφαλίσει πλήρως, παρά σε καθεστώς μόνιμης προσωρινότητας, την αναπαραγωγική ικανότητα των εμπλεκομένων.

Η πραγματικότητα αυτή τοπικά αντιστοιχεί στη δημογραφική γήρανση του καθαρά αγροτικού πληθυσμού²⁹ και στην αύξηση της εξωγεωργικής απασχόλησης, η οποία φθάνει σε υψηλό ποσοστό. Μέσα από

τική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα, ΕΚΚΕ-Πλέθρον, Αθήνα 1999· Γ. Σαμαράς, Α. Μωυσίδης, Δ. Δαμιανός, *Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1995· Γ. Πανισίδης, *Προσεγγίσεις στην ταξική δομή της αγροτικής οικονομίας μας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1992· Π. Τσάρτας, *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μελέτη ΙΙΙ. Τουρισμός και αγροτική πολυδραστηριότητα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1991· Α. Μωυσίδης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην Ελληνική γεωργία*, ό.π.

28. Α. Μωυσίδης, «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου. Σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για την αγροτική εκμετάλλευση», στο Θ. Ανθοπούλου, και Α. Μωυσίδης, (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην υπαίθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 67.

29. Νομαρχία Λασιθίου, *Νομός Λασιθίου. Στο δρόμο της ανάπτυξης*, Αγ. Νικόλαος, 1991. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Νομαρχίας Λασιθίου μολονότι δεν υπάρχει τάση μετανάστευσης προς το εξωτερικό, υπάρχει η αντίστοιχη τάση εσωτερικά, από τα ορεινά προς τις πεδινές περιοχές και τα ημιαστικά κέντρα του νομού με μέσο ετήσιο ρυθμό της τάξης του 0,33%.

την επιτόπια έρευνα στην περιοχή φάνηκε ότι η συμπληρωματικότητα των απασχολήσεων δρα εξισορροπητικά για το συνολικό οικογενειακό εισόδημα. Αυτό που αποκτά βαρύνουσα σημασία πλέον είναι ο συνδυασμός των παραγωγικών πόρων με τη δυνατότητα κάθε μέλους του νοικοκυριού να συμβάλλει στη βιωσιμότητά του, ως τέτοιου συνολικά, και όχι στη βιωσιμότητα της ίδιας της αγροτικής εκμετάλλευσης. Έτσι, η τιμή πώλησης του λαδιού καθορίζει το ποσό του παγίου κεφαλαίου για πολλά εμπορικά καταστήματα στην κεντρική αγορά της Σητείας και αντίστροφα, τα έσοδα από την επιχείρηση καθορίζουν την ένταση της εκάστοτε αγροτικής επένδυσης. Οι ελεύθεροι επαγγελματίες, ξυλουργοί, υδραυλικοί, χτίστες, κ.τ.λ. αναλαμβάνουν εργολαβικά την περάτωση έργων, συνυπολογίζοντας τις κρίσιμες περιόδους για τις καλλιέργειές τους· άλλοι παραγωγοί, κυρίως στις τουριστικές περιοχές της επαρχίας διατηρούν ταβέρνες ή ενοικιαζόμενα δωμάτια για τους περαστικούς τουρίστες και εξοικονομούν κεφάλαιο εφαρμόζοντας το σύστημα των «δανεικών», κατά την τοπική ορολογία, ανταλλάσσοντας δηλαδή χρόνο και εργασία με άλλους παραγωγούς, δουλεύοντας, για όσο διάστημα χρειάζεται, ο ένας στην εκμετάλλευση του άλλου.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να τονισθεί ότι η πολυαπασχόληση στον εξωγεωργικό τομέα δεν είναι καινούργιο φαινόμενο, όχι μόνο στην εν λόγω επαρχία αλλά και σε ολόκληρη τη χώρα. Τα νέα δεδομένα, ωστόσο, αναδεικνύουν ότι αυτή αποτελεί πλέον υπόθεση για όλα τα μέλη του νοικοκυριού καθώς και ότι αφορά όλες τις κατηγορίες αγροτών, ανεξαρτήτως εισοδήματος, αποκτώντας γενικευμένο χαρακτήρα.³⁰ Ο βαθμός

30. Η οικονομική πρακτική της πολυαπασχόλησης συνιστά και επίσημο προγραμματικό στόχο της κεντρικής εξουσίας σχετικά με την αγροτική πολιτική, ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του '90 και μετά. Έτσι, σημειώνεται από τον ειδικό γραμματέα επενδύσεων του Υπουργείου Γεωργίας ότι βασική επιδίωξη είναι η συνέχιση της προσπάθειας για την συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο και ιδιαίτερα στις ορεινές και προβληματικές περιοχές με την προώθηση προγραμμάτων συμπληρωματικής απασχόλησης (πολυαπασχόλησης) και κοινωνικής υποδομής, (Περιφερειακό Συμβούλιο Κρήτης, *Πρώτο Αναπτυ-*

και το είδος της πολυαπασχόλησης ποικίλλει ανάλογα με το μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης και το επίπεδο του εισοδήματος από αυτήν αντίστοιχα.³¹ Κατά συνέπεια, είναι πολύ πιθανό ότι οι έχοντες μικρό κλήρο απασχολούνται συμπληρωματικά, υπό το καθεστώς μισθωτών εργασιακών σχέσεων, τη στιγμή που οι έχοντες μεγαλύτερο κλήρο επενδύουν περισσότερο στο εμπόριο και στον τουρισμό. Η οικονομική αυτή πρακτική λαμβάνει σημαντικότερες διαστάσεις, εάν συνυπολογισθεί ότι οι πολυδραστήριοι αγρότες αποφεύγουν να δηλώσουν τα εισοδήματά τους για φορολογικούς λόγους, με αποτέλεσμα τη μετατροπή πολλών απασχολήσεων σε παραοικονομικές, εντασσόμενες στο πλαίσιο των άτυπων παραγωγικών σχέσεων³² αλλά και των ευέλικτων εργασιακών σχέσεων στο μέτρο που η εργασία δεν ορίζεται με βάση τη θέση αλλά το χρόνο κατά τη διαδικασία της παραγωγής, δημιουργεί δυνατότητες για εκτέλεση έργου οποιουδήποτε μεγέθους κατά παραγγελία και απαιτεί ευρύ φάσμα δεξιοτήτων.³³

Ιδιαίτερα για την επαρχία Σητείας, στο βαθμό που η μεγάλη πλειοψηφία του κλήρου ανήκει σε μικροπαραγωγούς, η θέση τους είναι επισφαλής στο πλαίσιο αυτών των συμφραζομένων. Και τούτο διότι υπό το φως των απαιτήσεων για μεγαλύτερη εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής, από τη μια, και των περιορισμών της αγοράς, από την άλλη,

ξιακό Συνέδριο Περιφέρειας Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 56). Ο στόχος αυτός αναγνωρίζει αφενός εμπράκτως την οικονομική καχεξία και την οργανική επιδείνωση του εισοδήματος σημαντικού τμήματος του πληθυσμού της υπαίθρου και αφετέρου συνηγορεί στη σταδιακή υποβάθμιση της σημασίας του αγροτικού τομέα ως πεδίου άσκησης επιχειρηματικής επενδυτικής πολιτικής.

31. Π. Τσάρτας, *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μελέτη III. Τουρισμός και αγροτική πολυδραστηριότητα*, ό.π., σ. 53.

32. Κ. Χατζημιχάλης και Ν. Βαίου, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα 1997, σ. 35.

33. Α. Λυμπεράκη και Α. Μουρίκη, *Η αθόρυβη επανάσταση. Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Gutenberg, Αθήνα 1996, σ. 62.

(σε σχέση και με την ικανοποίηση καταναλωτικών και παραγωγικών αναγκών) ο ανταγωνισμός και η πάλη για επιβίωση διαμορφώνουν νέες κατηγορίες και κοινωνικές συνθήκες στον αγροτικό χώρο.³⁴ Το γεγονός αυτό λειτουργεί και αντίστροφα. Οι δρώντες απασχολούνται και σε άλλες, επικουρικές εργασίες με σκοπό να διατηρήσουν και την παραγωγί-

34. Σημαντικός συντελεστής διαμόρφωσης των εξελίξεων σε αυτά τα συμφραζόμενα είναι η πολιτική διαμόρφωσης τιμών και οικονομικών ενισχύσεων αντίστοιχα. Σύμφωνα με την εισήγηση στελέχους του Υπουργείου Γεωργίας αναγνωρίζεται ότι η περιοριστική πολιτική τιμών που εφαρμόζει η Κοινότητα και η πολιτική των νέων ρυθμιστικών μηχανισμών (σταθεροποιητές), όπως κατώφλια εγγυήσεων, σταθεροποιητικά τέλη συνυπευθυνότητας κ.λπ. θα ασκήσουν πίεση στα γεωργικά εισοδήματα. Η πίεση αυτή θα οδηγήσει στην ανάγκη αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών, στην ποιοτική βελτίωση της παραγωγής για επίτευξη υψηλότερων τιμών και στην ορθολογικότερη χρήση των συντελεστών της παραγωγής. Κατάλληλα θεσμικά μέτρα για την προώθηση της αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών είναι η επέκταση και η ενθάρρυνση της επώνυμης συσκευασίας και τυποποίησης, η κατάργηση του αγρονομικού ελέγχου τιμών σε τυποποιημένα γεωργικά προϊόντα υψηλής ποιότητας και η διατήρηση σε χαμηλά επίπεδα των τιμών απόσυρσης. Η πίεση αυτή στο εισόδημα προβλέπεται να εξουδετερωθεί με την προώθηση προγραμμάτων βελτίωσης των γεωργικών διαρθρώσεων (προγράμματα αύξησης της παραγωγικότητας, βελτίωσης της υποδομής, ενίσχυσης επενδυτικών πρωτοβουλιών). Βασικοί πυλώνες εφαρμογής της πολιτικής αυτής είναι η κατάργηση των επιδοτήσεων γενικευμένης μορφής, η στήριξη του εισοδήματος των προβληματικών περιοχών και η βελτιστοποίηση του θεσμικού πλαισίου για την συνολικότερη οργάνωση της αγροτικής παραγωγής (Περιφερειακό Συμβούλιο Κρήτης, *Πρώτο Αναπτυξιακό Συνέδριο Περιφέρειας Κρήτης*, ό.π.). Η σημαντική διάσταση που αποσιωπάται από την εισήγηση αυτή είναι η περιγραφή των ανισοτήτων που δημιουργούνται και του τρόπου με τον οποίο ο αγροτικός κόσμος γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από το κεφάλαιο. Ο τεχνοκρατικός λόγος της εισήγησης παραπέμπει σε ένα μοντέλο αγροτικής πολιτικής δυτικού τύπου, παραβλέποντας τον ημιπεριφερειακό χαρακτήρα της ελληνικής καπιταλιστικής ιδιαιτερότητας αφενός αλλά και τις υπάρχουσες περιφερειακές ανισομέρειες εντός του εθνικού ιστού αφετέρου.

κή ικανότητα του κλήρου τους βάσει των απαιτήσεων, ωστόσο, και πάλι της αγοράς. Εάν, όμως, συνυπολογίσουμε τις τοπικές γεωγραφικές και αναπτυξιακές αδυναμίες καθώς και την επιβαλλόμενη πολιτική της Ε.Ε., τότε θα μπορούσε να οδηγηθεί κανείς εύλογα στο συμπέρασμα ότι ούτε η εξωγεωργική δραστηριότητα, προοπτικά δεν εξασφαλίζει με τη σειρά της, σε σταθερή και μόνιμη βάση την αναπαραγωγική ικανότητα των κοινωνικών υποκειμένων, μετατρέποντάς τους σε αυτό που περιγράφει ο όρος υπάλληλες ή εξαρτημένες τάξεις,³⁵ εφόσον οι πλείστες απασχολήσεις αφορούν μισθωτές σχέσεις εργασίας. Σε επίπεδο περιφέρειας, ενδεικτικά, η μισθωτή εργασία ξεπερνά το 25% της εργασίας που δαπανάται συνολικά για την αγροτική παραγωγή.³⁶ Τούτο πρακτικά σημαίνει ότι ναι μεν η αγροτική εκμετάλλευση αντιστέκεται ακόμα ως τέτοια αλλά και ότι πλέον αποτελεί μέρος μιας συνολικής οικογενειακής στρατηγικής με τάσεις σταδιακής προσαρμογής στις απαιτήσεις του ορθολογισμού που διαμορφώνει το τρίπτυχο, κόστος παραγωγής-δαπανώμενη εργασία-κέρδος.³⁷

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Η πλήρης εξάρτηση από τις διακυμάνσεις της αγοράς σημαίνει ότι ο αγρότης γενικά, ως κατηγορία, εντάσσεται σε ένα πλαίσιο κοινωνικών ανισοτήτων οι οποίες διαμορφώνουν και χωρικές ανισομέρειες. Η έντονη εμπορευματοποίηση της γεωργίας, μετά τη δεκαετία του '60, ευνόησε περισσότερο τις εύφορες περιοχές της επικράτειας, σε αντίθεση με τις

35. J. Gledhill, *Power and its disguises. Anthropological perspectives on politics*, Pluto Press, London 1994, σ. 92.

36. Γ. Λιοδάκης, «Διάρθρωση και εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων στον αγροτικό τομέα της Κρήτης», στο Γ. Λιοδάκης, (επιμ.), *Ο Αγροτικός τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και προοπτικές*, ό.π., σ. 29.

37. J. Pratt, *The rationality of rural life. Economic and cultural change in Tuscany*, Harwood Academic Publishers, Great Britain 1994, σ. 15.

ημιορεινές και τις ορεινές. Μια απλή συγκριτική ματιά μεταξύ των νομών Ηρακλείου και Λασιθίου³⁸ είναι αρκετή για να κατανοήσει κανείς την δημιουργούμενη ανισότητα, λαμβάνοντας υπόψη ότι ειδικά για τον δεύτερο νομό ο πρωτογενής τομέας, μολονότι έχει τη μεγαλύτερη απασχόληση, έρχεται δεύτερος σε σημασία σε σχέση με το παραγόμενο ακαθάριστο προϊόν³⁹ καθώς και ότι η εντατική καλλιέργεια με τεχνολογικά εκσυγχρονισμένα μέσα είναι σχεδόν απαγορευτική λόγω της εδαφικής μορφολογίας.⁴⁰

38. Με βάση έκθεση της Ε.Τ.Β.Α. γίνεται σαφές ότι η Κρήτη, και ιδιαίτερα ο νομός Ηρακλείου, υπερέχει σε σύγκριση με την υπόλοιπη Ελλάδα ως προς τη διαθέσιμη γη ανά κάτοικο. Βέβαια, υπάρχει μια μεγάλη διαφορά μεταξύ των διαφόρων νομών, με πλέον ευνοημένο το νομό Ηρακλείου και λιγότερο το νομό Ρεθύμνης. Όμως, η Κρήτη γενικά, και ορισμένοι νομοί ειδικότερα, μειονεκτούν σοβαρά σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα ως προς το ποσοστό της πεδινής γεωργικής γης. Παρουσιάζεται δηλαδή το φαινόμενο, ένα μεγάλο μέρος της γεωργικής γης στους νομούς Χανίων, Ρεθύμνης και Λασιθίου να είναι ορεινή και ημιορεινή γη με σημαντικές επιπτώσεις στη γεωργική παραγωγική διαδικασία και σημαντικές διαφοροποιήσεις από την υπόλοιπη Ελλάδα. Συμπερασματικά, ο νομός Ηρακλείου είναι ευνοημένος από την άποψη φυσικών παραγωγικών πόρων, δηλαδή έκταση γης, πεδινότητα καλλιεργήσιμης γης, αρδευσιμότητα και κλίμα (με την πεδιάδα της Μεσσαράς). Μεταξύ των υπολοίπων, ο νομός Χανίων ευνοείται από την ύπαρξη αρδευτικού ύδατος και ο νομός Λασιθίου από τις ευνοϊκές κλιματικές συνθήκες στη νότια πλευρά του (Ε.Τ.Β.Α., *Διερεύνηση Επενδυτικών Ευκαιριών στην Περιφέρεια Κρήτης. Μέρος Β*, Ηράκλειο, 1989, σσ. 103-104).

39. Νομαρχία Λασιθίου, *Νομός Λασιθίου. Στο δρόμο της ανάπτυξης*, ό.π., σ. 8.

40. Η ανισότητα αυτή δεν οφείλεται βέβαια αποκλειστικά και μόνο στην εδαφική διαμόρφωση της περιοχής, αλλά και στην αδυναμία των τοπικών παραγωγικών δομών προσαρμογής στις απαιτήσεις της αγοράς. Το οροπέδιο του Χανδρά, για παράδειγμα συγκροτεί έναν εύφορο και πεδινό χώρο για την αγροτική εκμετάλλευση, ωστόσο, εμφανίζει έντονα τα σημάδια δημογραφικής απεργήμωσης και πληθυσμιακής μετανάστευσης προς τις παραθαλάσσιες περιοχές της επαρχίας, όπου οι παραγωγικές δραστηριότητες εξασφαλίζουν μεγαλύτερο εισόδημα.

Οι ανισότητες⁴¹ αυτές δεν θα πρέπει να ερμηνευθούν, κατά συνέπεια, με βάση το εξελικτικό σχήμα σύγχρονος-παραδοσιακός, όπου η τοπική ιδιαιτερότητα και διαφορά συνθλίβεται χάριν μιας ρητορικής περί οπισθοδρόμησης ή αντίστασης των τοπικών φορέων σε αξίες και τρόπους εκμετάλλευσης ξένους προς αυτό που θεωρητικά αντιπροσωπεύει ο έλληνας αγρότης. Οι ανισομέρειες είναι το προϊόν της ολοένα και μεγαλύτερης διείσδυσης του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής στην ελληνική ύπαιθρο⁴² και η επαρχία Σητείας δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση στον κανόνα. Φυσικά, η διείσδυση αυτή δεν είναι ίδια παντού και δεν έχει την ίδια ομογενοποιητική δυναμική. Η επιβίωση της μικροπαραγωγής για αυτοκαταναλωτικές ανάγκες είναι ένα ανάγλυφο δείγμα για την περιοχή που εξετάζουμε. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν επικρατεί ως τάση η βαθμιαία και προοπτική υποβάθμιση της εξάρτησης του αγρότη από τη γη του, αφού και στις πιο δυσπρόσιτες περιοχές της επαρχίας η οικονομική επιβίωση εξασφαλίζεται τώρα πια και από το συμπληρωματικό εισόδημα από τις εξωγεωργικές απασχολήσεις.⁴³

Συνεπακόλουθα, με βάση την παραπάνω προσέγγιση, η έννοια της

41. Για το ζήτημα της ανισότητας στην ύπαιθρο χώρα γενικά, βλ., Θ. Ιωσηφίδης και Α.Γ. Παπαδόπουλος, «Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στον αγροτικό χώρο», στο Α.Γ. Παπαδόπουλος, (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, Gutenberg, Αθήνα 2004, σσ. 134-142.

42. Γ. Λιοδάκης, «Διάρθρωση και εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων στον αγροτικό τομέα της Κρήτης», στο Γ. Λιοδάκης, (επιμ.), *Ο Αγροτικός τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και προοπτικές*, ό.π., σ. 34.

43. Για τον Τσάρτα, «η πολυδραστηριότητα των αγροτών που στρέφεται σε άλλους κλάδους της οικονομίας, και ιδιαίτερα στα τουριστικά και συναφή εμπορικά επαγγέλματα του τριτογενούς, φαίνεται να αλλάζει πλήρως τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού επαγγέλματος μετατρέποντας ένα μέρος των πολυδραστήριων αγροτών σε κατ' όνομα αγρότες, αφού κατά κύριο λόγο αντλούν τα εισοδήματά τους από το δεύτερο —συνήθως εμπορικότερο— επάγγελμά τους» (Π. Τσάρτας, *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μελέτη ΙΙΙ. Τουρισμός και αγροτική πολυδραστηριότητα*, ό.π., σ. 16).

αγροτικής εκμετάλλευσης, για την περιοχή, όπως και για κάθε πλέον περιοχή της εθνικής επικράτειας, χρειάζεται να καθορίζεται κατά περίπτωση καθώς αυτή δεν συνεπάγεται αυτόματα και αυτονόητα τις λειτουργίες που της αποδίδονταν μέσα από το διαχωριστικό δίπολο αστικός-αγροτικός χώρος. Αυτό που καθορίζει τη λειτουργική ποιότητα και τα χαρακτηριστικά ενός χώρου είναι η πρακτική των κοινωνικών υποκειμένων εντός του, όπως αυτά αναπροσανατολίζουν τη δράση τους με βάση τα τεκταινόμενα σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο. Έτσι λοιπόν, το τελευταίο διάστημα, η αγροτική εκμετάλλευση αλλάζει χαρακτήρα και ενσωματώνεται κοινωνικά και οικονομικά σε έναν χώρο που διαμορφώνει και συγκεντρώνει μια ποικιλία δράσεων και που δημιουργεί αντιφάσεις, ανισότητες και υβριδικές, θα λέγαμε, τάσεις. Η αγροτική εκμετάλλευση εγγράφεται σε έναν πολυλειτουργικό χώρο⁴⁴ ο οποίος καθιστά τα όρια μεταξύ πόλης και υπαίθρου ολοένα και πιο δυσδιάκριτα και ασαφή.

Παραδειγματικά και μόνο, η επιτόπια έρευνα στην περιοχή ανέδειξε τη σημαντική τάση εγκατάστασης, ιδιαίτερα των νεότερων ηλικιών, στο αστικό και ημιαστικό περιβάλλον της περιοχής (Σητεία, Παλαίκαστρο, Πισκοκέφαλο) ή τη σαφή διάθεση τους για μετανάστευση σε άλλους δήμους της περιφέρειας, διατηρώντας παράλληλα και το κομμάτι του κλήρου που τους αναλογεί από το σύνολο του οικογενειακού, το οποίο το εκμεταλλεύονται ή όχι κατά το δοκούν, στον τόπο προέλευσής τους. Δεν είναι τυχαίο ότι τοπικά οι περιοχές που αναβαθμίζονται πληθυσμιακά είναι αυτές που εξυπηρετούν από άποψη τουριστική, εργασιακή, εμπορική και διοικητική, κύρια δηλαδή οι παραθαλάσσιες.⁴⁵

44. Σχετικά βλ., Β. Πατρώνης, «Τα χαρακτηριστικά και η προοπτική της κοινωνικής οικονομίας σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο», στο Α. Γ. Παπαδόπουλος, (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, ό.π., σσ. 167-176.

45. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η περιοχή του Μακρύγιαλου και του Κουτσουρά στα νοτιοανατολικά της επαρχίας όπου η παραγωγική δομή θεμελιώνεται στον τουρισμό και στις υπό κάλυψη καλλιέργειες πρώιμων κηπευτικών.

Ταυτόχρονα, η αναβάθμιση του τοπικού δικτύου μεταφορών (κατασκευή νέων τμημάτων αμαξιτών δρόμων, δημοπράτηση νέων, γενίκευση της αγοράς και κυκλοφορίας των αγροτικών κυρίως αυτοκινήτων, ανακατασκευή και εκσυγχρονισμός του αεροδρομίου για την προσέγγιση μελλοντικά και διεθνών πτήσεων, οι εργασίες ανακατασκευής του λιμένα, διάνοιξη και συντήρηση επαρχιακών δευτερευόντων δρόμων), η συγκεκριμενοποίηση των όρων δόμησης καθώς και η οικιστική επέκταση του ημιαστικού χώρου παραπέμπουν σε ένα νέο μοντέλο αλληλοδιείσδυσης των λειτουργιών της πόλης στην ύπαιθρο και αντίστροφα. Και τούτο διότι η διπλή κατοικία, η συγκέντρωση των εκπαιδευτικών και ιατρικών υπηρεσιών στα ημιαστικά κέντρα της επαρχίας, η επιλεκτική καλλιέργεια, ανάλογα με τις διαμορφούμενες ανάγκες, και η ενσωμάτωση στους όρους της αγοράς, σε σημείο ώστε το χωριό να γίνεται μόνο τόπος εργασίας,⁴⁶ συνεπικουρούν στην υπέρβαση του αναλυτικού διαχωρισμού μεταξύ πόλης και αγροτικού χώρου. Παράλληλα, η επαφή με τον τουρισμό και τα νέα πρότυπα κατανάλωσης, όπως αυτά επιβάλλονται από την τεχνολογία της διαφήμισης και της βιομηχανίας του θεάματος, δημιουργούν νέα πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς που διαφοροποιούν σημαντικά την επαφή του νέου ηλικιακά πληθυσμού με το περιβάλλον του χωριού.⁴⁷ Συ-

46. M. Sivignon, «Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ των πόλεων και χωριών», στο Θ. Ανθοπούλου, και Α. Μωυσίδης, (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 50.

47. Όπως πολύ γλαφυρά αναφέρει ο Burgel, «οι νέες γενιές, που με τη στρατιωτική θητεία, τις ευκαιρίες για ταξίδια, και, μερικές φορές, τη μετανάστευση στο εξωτερικό απόκτησαν νέες καταναλωτικές συνήθειες, αποτελούν τη μαγιά των αλλαγών. Στη Λάρισα, πόλη βέβαια, αλλά πόλη που ζει χάρη στις προσόδους της γης, οι γιοι και οι κόρες των πλούσιων ιδιοκτητών συχνάζουν στην κομψή καφετέρια της κεντρικής πλατείας, καταναλώνουν δυτικά γλυκά και εσπρέσσο και μαρσάρουν τις μοτοσυκλέτες τους σχεδόν με τον ίδιο τρόπο όπως στο Κολωνάκι, ενώ οι πατεράδες τους παραμένουν πιστοί στη διακριτική γοητεία των κυνηγετικών συναντήσεων στην παλιά συνοικία της αγοράς. Τηρουμένων των αναλογιών,

γκροτείται, συνεπώς, μια διευρυμένη αστοχωρική δραστηριότητα,⁴⁸ όπως ορθά είχε διαβλέψει ο Κ. Καραβίδας,⁴⁹ η οποία λαμβάνει χώρα σε έναν εκτεταμένο πολυλειτουργικό αγροτικό χώρο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Ως άμεση απόρροια της διαδικασίας αυτής σε εννοιολογικό επίπεδο, χρειάζεται να καταστεί σαφέστερο το περιεχόμενο των όρων αγρότης και αγροτιά.⁵⁰ Στο βαθμό που η πολυδραστηριότητα στην περιοχή αναδεικνύεται στο κυριότερο μέσο επιβίωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής, ο όρος αγρότης τείνει να αποκτήσει διευρυμένη σημασιοδότηση. Στο πλαίσιο αυτό χρειάζεται να είναι κανείς επιφυλακτικός απέναντι τόσο σε στατιστικές κατηγορίες, όσο και στον τοπικό λόγο επικεντρώνοντας στη δράση των υποκειμένων. Ενώ κατά τη διάρκεια των συνευθέσεων οι πληροφορητές δήλωναν αγρότες, η πρακτική τους κάθε άλλο παρά θύμιζε αντίστοιχη δραστηριότητα. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να προσθέσουμε και τους συνταξιούχους που επιστρέφουν στον τόπο κα-

οι ίδιοι μετασχηματισμοί εμφανίζονται στα χωριά και τις μικρές πόλεις: τα λουκάνικα της Φρανκφούρτης εκθρονίζουν το σουβλάκι και την τυρόπιτα και οι αντιπρόσωποι των γιαπωνέζικων μοτοσυκλετών συναγωνίζονται σε προσπάθειες εκμαυλισμού τους εμπόρους ηλεκτρικών οικιακών συσκευών» (G. Burgel, «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο Σ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα: Κοινωνιολογικές, Ανθρωπογεωγραφικές, Εθνολογικές και Ιστορικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 37).

48. Σ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, ό.π., σ. 31.

49. Κ. Καραβίδας, *Το πρόβλημα της αυτονομίας: σοσιαλισμός και κοινοτισμός*, Παπαζήσης, Αθήνα 1981.

50. Γ. Λιοδάκης, «Διάρθρωση και εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων στον αγροτικό τομέα της Κρήτης», στο Γ. Λιοδάκης, (επιμ.), *Ο Αγροτικός τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και προοπτικές*, ό.π., σ. 26.

ταγωγής, χτίζοντας κάποιο σπίτι και επιλέγοντας να ασχοληθούν με αγροτικές ασχολίες, για να μην αναφέρουμε τη διαστρεβλωτική εικόνα που δημιουργείται κατά τη διάρκεια των εκλογικών διαδικασιών⁵¹ από ψηφοφόρους που ναι μεν κατάγονται από την περιοχή, η σχέση τους όμως πλέον με αυτή είναι κατά βάση εκδρομική. Όσοι ζουν και εργάζονται αλλού, αλλά ψηφίζουν για συναισθηματικούς ή άλλους λόγους στον τόπο καταγωγής τους, δεν πρόκειται και δεν σχεδιάζουν να επανενταχθούν στα τοπικά συμφραζόμενα, έτσι κι αλλιώς.

Αποσυνδέοντας λοιπόν τον όρο «αγροτιά» από το λαϊκιστικό⁵² περιεχόμενο που η επίσημη πολιτική τεχνολογία επιθυμεί να επιβάλλει, αποδομώντας την κοινωνική της διάσταση και έχοντας κατά νου ότι οι στατιστικές κατηγορίες δεν αντανakλούν πάντοτε τη σημασία της κοινωνικής δράσης, μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει ότι αυτός δεν

51. Σ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, ό.π., σσ. 58-59.

52. Σύμφωνα με τους Λουλούδη και Μαραβέγια, «η ανάθεση άσκησης στους συνεταιρισμούς, κυρίως, αλλά και στις προσκείμενες επαγγελματικές οργανώσεις των αγροτών, της λεγόμενης «κοινωνικής πολιτικής» υπέρ της μικροϊδιοκτητικής οικογενειακής εκμετάλλευσης, αλλοίωσε τον οικονομικό τους ρόλο και τους μετέτρεψε σε κέντρα πελατειακών σχέσεων, μέσω των οποίων, το κυβερνών κόμμα, υπό την κηδεμονία του («γραφειοκρατική πατρωνεία») επέβαλε ένα εξουθενωτικό κρατικό κορπορατισμό στη γεωργία. Η ιδεολογία που νομιμοποίησε αυτήν την πολιτική, σε τοπικό και εθνικό επίπεδο ήταν ο αγροτικός λαϊκισμός» (Λ. Λουλούδης και Ν. Μαραβέγια, «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης, (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, ό.π., σ. 233). Η πολιτική αυτή εντοπίζεται κυρίως στην πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Μολονότι εγκαταλείπεται τα επόμενα χρόνια, λόγω των περιορισμών των εκπορευόμενων από την Ευρώπη και τη διεθνή αγορά, το ιδεολογικό της υπόβαθρο εξακολουθεί να υπάρχει βαθιά ριζωμένο τόσο σε σύνολα συμφερόντων του αγροτικού κόσμου όσο και στην πολιτική νοοτροπία και συμπεριφορά των δρώντων στην αγροτική ύπαιθρο.

παραπέμπει σε μια αυτονόητη και αδιαφοροποίητη έννοια. Η σημασία αυτή εμπλουτίζεται και από ένα νέο πρότυπο ζωής που με τη σειρά του παίζει το δικό του ρόλο στην υπέρβαση των ορίων πόλης-χωριού και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη συγκρότηση περισσότερο ενός συνεχούς ανάμεσα στους δύο πόλους, παρά στον περαιτέρω διαχωρισμό τους.⁵³

Παράλληλα, ο όρος δεν μπορεί πλέον να αναφέρεται σε ένα ομοιογενές σύνολο δρώντων, καθώς η μορφή της ενσωμάτωσης, μεταπολεμικά, της γεωργίας στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής ενέτεινε ή/και δημιούργησε ανισομέρειες και διαφοροποιήσεις ως προς το εισόδημα, τον τρόπο ζωής και το επίπεδο διαβίωσης. Από την άποψη αυτή ο οικονομικός διαχωρισμός των πεδινών, ως περισσότερο ευνοημένων, από τις ημιαιπομονωμένες ή τις περιθωριακές περιοχές, σε εθνικό επίπεδο, περιγράφει ανάγλυφα τη διαφοροποίηση αυτή, η οποία μολονότι δεν επισυμβαίνει με τον ίδιο τρόπο παντού, ωστόσο αποτελεί σαφή τάση.

Έτσι, μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη συγκρότηση των κοινωνικών υποκειμένων της υπαίθρου απαιτεί το συνδυασμό επιτόπιας έρευνας και αναπροσαρμογής των αναλυτικών εργαλείων που θα μας επιτρέψουν προοπτικά να διασαφηνίσουμε την ταξική σύσταση⁵⁴ του πληθυσμού μιας και δεν ενσωματώνονται όλοι με τον ίδιο τρόπο στα προαπαιτούμενα του καπιταλισμού και της εμπορευματοποίησης της παραγωγής, όπως εξάλλου επισυμβαίνει και στον αστικό χώρο. Ας τονισθεί στο σημείο αυτό ότι το τρίπτυχο, πολυαπασχόληση, παραοικονομία και άτυπες παραγωγικές σχέσεις χαρακτηρίζουν με τον εντονότερο τρόπο τους δρώντες στα αστικά κατεξοχήν περιβάλλοντα δημιουργώντας ρευστές εργασιακές και ταξικές κατηγορίες αλλά και ενδιαμέσους χώρους δράσης. Παρόμοια, όμως, τάση εντοπίζεται και στην εν λόγω περιοχή, αλλά και σε όλη την

53. Βλέπε σχετικά και Μ. Augé, *Για μια Ανθρωπολογία των Σύγχρονων Κόσμων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σσ. 164-165.

54. Γ. Πανιτσίδης, *Προσεγγίσεις στην ταξική δομή της αγροτικής οικονομίας μας*, ό.π., σ. 102.

επικράτεια με μικρές επιμέρους διαφοροποιήσεις, συγκροτώντας ένα σχετικά νέο κοινωνικό υποκείμενο, τον πολυδραστήριο αστοχωρικό.⁵⁵

Ο αστοχωρικός εκθέτει τον εαυτό του στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της αγοράς και τον διαθέτει συνυπολογίζοντας τις ανάγκες του και τις ευκαιρίες που του δίδονται για ενίσχυση ή αύξηση των γεωργικών ή άλλων εισοδημάτων του. Σε αυτό το πλαίσιο η κατηγορία αυτή, είτε αναπτύσσει επιχειρηματικές στρατηγικές, είτε δεσμεύεται σε σχέσεις μισθωτής εργασίας.⁵⁶ Οι στρατηγικές αυτές συνδυάζονται με τις τρέχουσες πολιτικές επιλογές της Ε.Ε. για ανάπτυξη των τοπικών περιοχών μέσα από προγράμματα επιχειρηματικής ανάδειξης της ντόπιας πολιτιστικής κληρονομιάς καθώς και παραγωγής προϊόντων που «αντιπροσωπεύουν» την ταυτότητα των αντίστοιχων χώρων και περιοχών.

Είναι σε αυτό το πλαίσιο, εξάλλου, που λαμβάνουν χώρα τα προγράμματα αγροτουρισμού,⁵⁷ με κύριο φορέα προώθησής τους τον Οργα-

55. Για τον Αλεξίου, «οποιαδήποτε πολυσθένεια στον αγροτικό χώρο θα πρέπει να αναζητηθεί στον τρόπο ενσωμάτωσης της γεωργίας στην εθνική οικονομία, ενσωμάτωση που διαμορφώνει και διαφορετικές σχέσεις απασχόλησης στο συνεχές της αγροτικής δραστηριότητας. Επειδή μάλιστα η εναπόθεση της αγροτικής παραγωγής εξαρτάται από εξωγενείς ως προς τον αγροτικό χώρο παράγοντες, τα άτομα θα πρέπει να προσαρμόζονται στις μεταβολές της ζήτησης, συνδυάζοντας επιχειρηματική αγροτική δραστηριότητα με μικτές μορφές απασχόλησης, αλλά και με τη δυνατότητα παραγωγής τροφίμων για αυτοκατανάλωση» (Θ. Αλεξίου, «Κοινωνικο-Δημογραφικά χαρακτηριστικά. Απασχόληση και συμμετοχή στις Α.Σ.Ο.», στο Γ. Λιοδάκης, (επιμ.), *Ο Αγροτικός τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και προοπτικές*, ό.π., σ. 47).

56. E. R. Wolf, *Peasants*, Prentice - Hall, New Jersey 1966, σ. 12.

57. Για το περιεχόμενο του όρου αλλά και για την ιδιαιτερότητά του στην αγροτική μεσογειακή ζώνη βλέπε, Θ. Ανθοπούλου, Ο. Ιακωβίδου, Α. Κουτσούρης, Ι. Σπιλάνης, «Χωρικές και αναπτυξιακές διαστάσεις του αγροτουρισμού στην Ελλάδα», στο Κ. Αποστολόπουλος, (επιμ.), *Ανασυγκρότηση του αγροτικού χώρου. Πρακτικά 5ου πανελληνίου συνεδρίου αγροτικής οικονομίας*, ό.π. και Ο. Ιακωβίδου, «Αγροτουρισμός. Το μικρό, όμορφο και θηλυκό πρόσωπο στον

νισμό Ανάπτυξης Σητείας σε συνεργασία με τις τοπικές δημοτικές αρχές, η επιχειρηματική παραγωγή προϊόντων βιολογικής καλλιέργειας, όπως κρασί και λάδι, από τη Μονή Τοπλού σε συνεργασία με ντόπιους αγρότες, καθώς και η συμφωνία της ίδιας Μονής με υπερεθνική αγγλική εταιρεία για τη δημιουργία ξενοδοχειακών μονάδων στα κτήματα του μοναστηριού. Σε αυτά θα χρειαστεί να προσθέσει κανείς τη νέα τάση που αρχίζει να αναφάνεται από τουριστικούς πράκτορες για στροφή σε πιο ποιοτικές διαστάσεις παροχής υπηρεσιών στο τουρισμό. Βασική επιδίωξη είναι ο συνδυασμός ήρεμων διακοπών και εκμετάλλευσης της φυσικής ομορφιάς της επαρχίας με σκοπό και τη μεγιστοποίηση του κέρδους, αφού οι υπηρεσίες αυτές κοστίζουν, αλλά και την προσπάθεια ανάδειξης της επαρχίας σε τόπο προορισμού για εκείνους τους τουρίστες που έχουν μια διαφορετική αντίληψη για την περιήγηση και την προσωπική τους τέρψη.

Έτσι, στα συμφραζόμενα αυτά, ο κοινωνικός χώρος της επαρχίας ανασυντίθεται αργά και σταθερά, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις τόσο για την άρση του αυτονόητου της αγροτικότητάς του όσο και για τον σταδιακό του εξαστισμό. Στο χώρο αυτό η κοινωνική πρακτική αποκτά νόημα διάφορο σε σχέση με το παρελθόν και ο χώρος γίνεται αντικείμενο ενός ανανεωμένου οικονομικού και αναπτυξιακού συνόλου μέσα από τη συμπληρωματικότητα πλέον των λειτουργιών του αστικού και χωρικού περιβάλλοντος, περιγράφοντας τη δυναμική που ορίζεται από τον όρο, ύπαιθρος χώρα.⁵⁸ Το διακύβευμα για τους δρώντες έχει να κάνει με

τουρισμό», στο Π. Τσάρτας, (επιμ.), *Τουριστική ανάπτυξη. Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα 2000. Επίσης, για αντίστοιχα τοπικά προγράμματα βλέπε, Οργανισμός Ανάπτυξης Σητείας, *Διερεύνηση Δυνατοτήτων Ανάπτυξης και προώθησης Εναλλακτικών Μορφών Τουρισμού στην Επαρχία Σητείας*, Σητεία, 1999.

58. Θ. Ανθοπούλου και Α. Μωυσίδης, «Εισαγωγή», στο *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 20.

ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ-ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΣΥΝΕΧΕΣ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΧΩΡΑ

το βαθμό στον οποίο μπορούν και θέλουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των όρων και της αγοράς αλλά και του νέου ρόλου που καλούνται να επιτελέσουν καθώς, επίσης, και με το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο η τοπική ανάπτυξη λαμβάνει χώρα.

